

ստիպում է հաւատալ մի աղբիւր—հասարակութեան և մի նախնական զոյգի գոյութեան: Այսպիսի միակ հասարակութիւն և միակ զոյգ ենթադրել մեզ թույլ չէ տալիս ոչ պատմութիւնը և ոչ էլ նախապատմական փաստերի վրայ հիմնուած ենթադրութիւնը: Այս պատճառով էլ, միջավայրը և ցեղի անհատական որոշ յատկութիւնը պէտք է հենց սկզբից դեր կատարէին մարդկանց բնագոյման վրայ վճռական ազդեցութիւն գործելու և հաստատութիւններ հիմնելու մէջ:

ՓԼՈՒԽ Է.

Թէ ի՞նչ ՊէՏԶ է ԴՐՈՒԱԾ ԼԻՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ: ՀԱՅՐԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ:

Եթէ նախնական հասարակութիւնը որոշելու համար անհրաժեշտ է մի կողմ դնել պատմութիւնը, ապա այս դէպքում մարդկանց հասարակական կեանքի վերաբերութեամբ ինչ է տալիս մեզ կենդանական հասարակութիւնների էվոլյուցիայի ուսումնասիրութիւնը, այն հասարակութիւնների, որոնց մէջ հասարակական բնագոյումներն և ոյժերը, կարելի է կարծել, ծնւում են բոլորովին ինքնաբերաբար, շնորհիւ այն գործօնների ազդեցութեան, որ Սպենսէրը կոչում է *երկրորդական* *), այսինքն որոնք կազմում են նոյն ինքն հասարակական միջավայրը:

Ահա այսպէս պէտք է դնել, իմ կարծիքով, նախնական հասարակութեան խնդիրը, մանաւանդ երբ ինկատի ունենանք, որ այն նպաստը, որը կարող է մեզ մատուցանել ժամանակակից վայրենի հասարակութիւնների ուսումնասիր-

*) Principes de sociologie, 4. Ա.

ընթացին՝ զուրկ է գոհացուցիչ հիմունքներից: Եւ յիրաւի, մի կողմից, դրանց թիւը շատ սահմանափակ է *), միւս կողմից էլ նրանք ենթարկուած են հետազօտողների գնահատութեան սխալմունքներին, որի մասին գանգատուում են բոլոր ընկերաբանները: **) Բացի սրանից, որովհետեւ չկայ կրեւորիում, որոշելու և դասաւորելու վայրենի, գոնէ ամենակոպիտ և ամենանախնական ժողովուրդների քաղաքակրթութիւնները, որովհետեւ նրանցից շատերի մէջ կարելի է լեւտագիմութեան նշաններ գտնել, ուստի և պէտք է մեծ ըզգուշութեամբ օգտուել այն տեղեկութիւններից, որ տալիս են լեւտ մնացած ժողովուրդները, և կարծել, թէ դրանք մարդկային էվոլիւցիայի մի անհրաժեշտ աստիճան են կազմում: Թէև այս հանգամանքը չէ խանգարում, որ նրանք դարձեալ շատ կարևոր աղբիւրներ համարուին:

Բայց նախ քան այս հարցի վրայ կանգ առնելը, ես պէտք է ցոյց տամ, թէ իմ կարծիքով կենդանական ընկերաբանութիւնը և նրա օրէնքը, (որը մենք կը կոչենք հասարակական ձևերի աճող և համադրական (synthétique) կուտակման օրէնք), ինչ լուծումն է տալիս այն խնդրի մասին, թէ մարդկային հասարակութիւնն սկզբում նահապետական, թէ համայնական կազմակերպութիւն է ունեցել: Յետոյ արդէն կը տեսնենք թէ դրանից ինչ հետեւութիւններ կարելի է հանել պետութեան ծագման վերաբերութեամբ: Բայց նախ և առաջ լիշատակենք, որ մինը այն տարրերից, որոնք բարդացնում են կենդանիների ընտանեկան հասարակութիւնը, ֆունկցիաների և կարիքների կատարելագործութեան և կուտակման տեսակէտից հայրական բնազդմամբ օժ-

*) Այնպէս, որքան ենթադրում է Տարդը իւր վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ, բայց դարձեալ այնքան քիչ, որ միայն նրանց օգնութեամբ չէ կարելի վերակազմել նախնական հասարակութիւնը:

**) Սակայն մի քանի ընկերաբաններ գանգատուելով հանդերձ, չեն կամենում ուրիշ աղբիւրների դիմել և վերակազմում են մարդու անցեալը այնպիսի վստահութեամբ՝ իբր թէ իրանց աչքով տեսած լինէին:

տրուած արուի ներկայութիւնն է: Անհրաժեշտ է նկատել, թէ ինչպէս սկսած գորտազգիներից և թռչուններից մինչև կաթնասունները, հայրը և մայրը, գերդաստանական կեանք վարելով, յառաջացնում են օրգանիզմներ, որոնք բնախօսական տեսակէտից սաստիկ բարդ են: Յայտնի է, որ հէնց այն ժամանակից, երբ անհատները սեռով միմեանցից զանազանուեցան՝ անհրաժեշտ դարձաւ, որ ժամանակ առ ժամանակ այդ տարբեր սեռի էակների մէջ միութիւն կայանայ. այս կարճատե միաւորութիւնները հասարակական միջանի ձևերի մէջ երկարատե չեն լինում, բայց շատ անգամ, օրինակ միջատների մէջ, արուն անտարբեր է մնում և էգն է՝ որ պահպանում է ընտանեկան յետագայ միութիւնը *): Ընդհակառակը, ձկների միջանի տեսակների մէջ հասարակական միութիւնը արուն է պահպանում: Առաջինների, ինչպէս և երկրորդների մէջ, ընտանեկան հասարակական էվոլիւցիան, իւրաքանչիւր հասարակութեան մէջ առանձին, միմիայն ծրնրնդաբերութեան մի գործողութիւն է ներկայացնում, իսկ այն տարրերը, որոնք առաջացնում են այս սերունդը՝ ներկայանում են յաջորդաբար իրանց առանձնայատուկ ձևով: Այսպիսով՝ սկսած գորտազգիներից և թռչուններից, հայրական և մայրական ֆունկցիաները զօրանում են և յառաջացնում մի աւելի բարդ հասարակական սինթէզ... Կաթնասունների մէջ արուի դերը, որպէս ծնողի, առաջնորդողի և հօր՝ մեծանում է: Մարդակերպ կապիկների հասարակութիւնները ուշադրութեամբ քննելով, նկատում ենք, որ արուն է, որ բնորոշում է նրանց բնական յատկութիւններն ու տարբերող գծերն. — նա երբեմն իւր եսական խանդոտութեան պատճառով առանձնացնում է գերդաստանը, երբեմն թույլ չտալով ուրիշ արուների հետ անմիջական յարաբերութիւն ունենալ և երբեմն էլ թույլ տալով, ինչպէս շինպանզէները, որ ապրում են գերդաստանական խմբերով:

Ես գիտեմ, որ միջանի ընկերաբաններ յօգուտ նախնա-

*) Esquinas, իշ. աշխ. եր. 330 և 398.

կան մայրիշխանութեան յիշում են 1), որ արուն հակառակ է գերդաստանական կազմակերպութեան (հասարակական առաջին ձևին). և 2), որ արուն աւելի ընդունակ է հասարակական կեանքի: Սակայն պէտք է մտաբերենք նախ, որ այն կենդանիների մէջ, ուր արուն գերակշռող դեր է կատարում՝ նրա ներկայութիւնն է, որ բնորոշում է գերդաստանը, նրան կղզիացնում և անհատական դարձնում: Միւս կողմից, բարձր տեսակների մէջ, անհատների զգացած կարիքների բարդութիւնը առաջացնում է հասարակական աւելի բարդ ձևեր, որոնց մէջ հայրն էլ այնպիսի դեր է խաղում, որպիսին և մայրը. միևնույն որոշ գերդաստանական խմբերով (առանձին արական տարրերով) ապրելը կարելի է, որովհետեւ, ինչպէս ես ցույց տուի, այդ տեղի է ունենում շիմպանզէների մէջ: Հարգմանը *) ասում է, թէ շիմպանզէները ապրում են երբեմն կղզիացած գերդաստաններով, երբեմն էլ զանազան գերդաստանների փոքրիկ խմբերով **). վերսլիշեալ խորհրդածութիւններից, — որոնք նշանակութիւն ունին ասացուցանելու. թէ ընտանեկան կեանքն ու հարեւանական կեանքը կարող են միաժամանակ գոյութիւն ունենալ, — հետևում է, արուի հասարակական կեանքում ունեցած տիներե կարեւորութիւնը: Հետևապէս կարելի է ար-

*) Les singes anthropoïdes et l'homme, եր. 179.

**) Ահա թէ ինչ է ասում Էսպինասը. «Առաջիկաներից մի քանիսը ապրում են առանձին ընտանիքներով, միւսները մեծ հօտերով: Մենք չենք կարող ասել, թէ ինչից է լառաջացել այս տարբերութիւնը, քանի որ իւրաքանչիւր տեսակի վարքն ու բարքը խոր ուսումնասիրած չենք: Գուցէ այս տեսակներից մի քանիսը նպաստաւոր հանգամանքներում հասարակական կենդանիներ դառնալին. օր. գիբբոնները, — որ բնակւում են այնպիսի անտառներում, որոնց միջով անցնում են բազմաթիւ սև ցեղեր — ապրում են փոքրիկ գերդաստաններով. կարծեմ ճանապարհորդները շիմպանզէների էլ կհանդիպէին մեծ և փոքր խմբերով՝ նայելով նրանց ապահովութեան աստիճանին: Յիրաւի, խաղաղ անտառների խորքերում տեսնուած են շիմպանզէներ, որ ապրելիս են եղել միևնույն ծառի վրայ շինած հինգ կամ վեց բնակարանների մէջ:

դեօք ենթադրել, որ մարդկութիւնը, կորցնելով կենդանական հասարակութեան էվոլիւցիայով շահածը՝ իւր զարգացումն սկսէր՝ հօր դերը ոչնչացնելով: Ինչպէս ասում է Սպենսէրը՝ այժմեան ամենայնեւորաց ցեղերը, ինչպիսի են Հրային Երկրի բնակիչները, Աւստրալիացիները և Անդամանցիները, ցոյց են տալիս, որ սեռական յարաբերութիւնները, թէև առանց մի որևէ ձևակերպութեան են սկսում՝ բայց և այնպէս որոշ տեականութիւն ունին, հետևապէս և ոչ մի հիմունք չկայ չընդունելու, որ աւելի նուազ յառաջացած հասարակական խմբերի մէջ էլ տղամարդը անհատապէս տիրէր կնոջը *): Այն առարկութիւններից, որ Սիւմնէր-Մէնը անում է հայրիշխանութեան հակառակ տեսութիւնների դէմ՝ ամենից նշանաւորը, իմ կարծիքով, այն է, որ հիմնւում է խանդոտութեան վերաբերութեամբ Դարվինի արած խորհրդածութիւնների վրայ: Եւ յիշուի, ենթադրել մի բացարձակ խառնակեցիկ դրութիւն և կնոջ գերիշխանութիւնը, որպէս հասարակական կապակցութեան միակ տարր՝ ասել է չճանաչել խանդոտութեան զգացմունքը գոյութեան մի երկայ շրջանում: Կարելի է արդեօք ընդունել այս: Դարվինի ասելով, երբ մարդը դեռ շատ մօտ էր անասնական վիճակին՝ պատկանում էր կենդանիների բարձրագոյն տեսակին: Եւ հէնց այս վերջիններիս մէջ է, որ խանդոտութիւնը աւելի սաստիկ կերպով է երևան գալիս: Իսկ խանդոտութիւնը առանձնացնում և խմբեր է կազմում. և նայած թէ նա որքան խիստ կամ թույլ է՝ այնքան էլ խմբերը խիստ կամ թույլ կերպով են կապուած և փոկուած լինում: Ձի կարելի անտես անել, որ կան ժողովուրդներ, որոնց մէջ, ըստ երևութիւն, խանդոտութիւնը գոյութիւն չունի: Սպենսէրը լիջում է մի քանի այդպիսի ցեղեր **): սակայն այս զգացմունքի բացակայութիւնը յառաջանում է գլխաւորապէս կրքերի արտաքին միջանի արտայայտութիւնների բացակայութիւնից,

*) Sociologie, Բ. 255.

**) Sociologie, Բ. Կր. 293.

որոնք անշուշտ ընկերակցում են իսկապէս մարդկային սիրուն:

Միւս կողմից, այս երևոյթը ընդհանուր չէ, և չէ կարող որպէս մարդկային էվոլիւցիայի մի անհրաժեշտ, համաշխարհային դրուժեան արտայայտութիւն նկատուել: Նա տւելի համապատասխանում է հասարակական այն բոլոր հանգամանքների նախնական զանազանակերպութեան, որոնք հէնց սկզբից որոշում են հասարակական տիպերի զանազանակերպութիւնը: Չէ որ Էսպինասը և Հարտմանը վկայում են, որ շիմպանզէներից մի քանիսը միակին, և միւսները բազմակին են, մի քանիսը ապրում են առանձին գերդաստաններով, իսկ միւսները մի քանի գերդաստանների խմբով. և այս՝ անկասկած այն տարրերի ազդեցութեամբ, որոնք միանալով կազմակերպում են նրանց իւրաքանչիւրի միջավայրը:

Բացի սրանից, արուին հայր չճանաչելը հերքւում է և այն իրողութեամբ, որ մինչև անգամ ամենաքիչ զարգացած ժողովուրդների մէջ հայրը, Սպենսէրի ասելով *), ընդհանրապէս յայտնի է, որ բոլոր, նոյն իսկ ամենաստորին ժողովուրդներն ունին հայր նշանակող բառ: Սրան կարելի է աւելացնել և այն, որ զանազան կրթուած և անկիրթ ազգերի գործ ածած բառերը քննելիս հետևեալ երևոյթն է նրկատւում. մեծամասնութիւնը (մինչև անգամ չհաշուած արիական և սեմական ցեղերը) «հայր» նշանակելու համար գործ է ածում այնպիսի բառեր, որոնց արմատն է պ, բ, դ, մինչդեռ մայր նշանակելու համար շատ քչերն են գործ ածում պ արմատը, այլ շատերը գործ են ածում մ, ն, ի արմատները: Իսկ յայտնի է, որ երեխաները (ինչպէս պէտք է անէր և մարդկութիւնը իւր տղայական հասակում) աւելի հեշտութեամբ արտասանում են պ, քան մ: Արդ՝ այս երևոյթը մի համոզեցուցիչ ապացոյց չէ արդեօք կտրծելու, որ երբ հայր նշանակելու համար գործ են ածում աւելի հեշտ և աւելի հին (նախնական) բառեր, հետևապէս երեխայի դէ-

*) Անդ. Բ. եր. 257.

պի հայրը ունեցած կապը պէտք է նախընթաց (կամ գոնէ միաժամանակ) լինի նրա կապին դէպի մայրը, որի անունն արտայայտում է աւելի դժուար, հետեւապէս և աւելի յետնազոյն բառերով *):

Բայց եթէ նախնական շրջանում ճանաչուած է եղել արուի գերակշռող նշանակութիւնը, իբրև հօր, կարելի է արդեօք սրանից եզրակացութիւն հանել յօգուտ հայրիշխանական տեսութեան՝ որ սա հիմնական տարր կազմած լինի մարդկային հասարակութեան: Ո՛չ մի կերպ:

Նախնական զոյգերի հիպոթէզը նոյնքան անհիմն է, որքան և այն հիպոթէզը, որ չէ ճանաչում արական տարրի նախնական շրջանում ունեցած գերակշռող նշանակութիւնը: Այս երկու հիպոթէզների գլխաւոր հիմունքն այն է, որ նախնական հասարակութիւնները նկատուում են որպէս ճշմարիտ միութիւններ՝ որոնք հիմնուած են լինում արեւնակցական կապակցութեան վրայ և պահպանւում են ազգակցական կապերով: Այս նրանից է յառաջանում, որ նախնական հասարակութիւնները ուսումնասիրելիս, ինչպէս կարծում ենք, ենթարկւում են արդի հասարակութիւնների ազդեցութեան

*) Տես Լեբբոկի «Նախնական քաղաքակրթութեան» մէջ, եր. 417, տեսութիւնը լեզուների մասին, որ վերաբերում է 140 վայրենի ժողովուրդների: Այստեղ բացատրուած է, թէ ինչպիսի կոչումներ են տրւում հօրը և մօրը: Հօրը կոչելու համար 25 ժողովուրդ գործ է ածում պ, 36—բ, 12—դ, 5—տ և այլն. և միայն 12-ը գործ են ածում մ տառը: Մօրը կոչելու համար 38 ժողովուրդ գործ են ածում մ, 33—ն, 13—ի (յ'), 18—բ և միայն 3—պ: Ես չեմ կարող աւելի ընդարձակ խօսել ոչ այս ծանօթութեան և ոչ այսպիսի մի համառօտ աշխատութեան մէջ, թէ լեզուաբանական այս հետազօտութիւնից ինչ եզրակացութիւնների կարելի է գալ ներկայ խնդրում:

Այս աշխատութեան սպանիական բնագրի լոյս տեսնելուց չետոյ ես զետեղեցի «Nueva Ciencia Juridica»-ի մէջ այս հարցին վերաբերեալ մի յօդուած, որ ներկայ հրատարակութեան մէջ դրուած է որպէս լաւելուած: Տես V լաւելուած. Հիպոթէզ հակառակ նախնական մայրիշխանական տեսութեան:

տակ, որոնց մէջ նախնական, անմիջական եւ ամենապարզ կապը գերդաստանականն է:

Այս խնդրում չպէտք է անտես անել կենդանական ընկերաբանութեան տուած եզրակացութիւնները, որոնք աւելի հաստատում, քան հերքում են արդի վայրենի հասարակութիւնների մասին եղած տեղեկութիւններով: Ես արդէն ասել եմ, թէ թնչպէս բարձր կենդանիները, օր. ողնաշարաւորները, որոնք մարդու հետ ամենաշատ նմանութիւն ունին, գործ են ածում երեք հասարակական որոշ ձևերն էլ, այսինքն հասարակական կեանք՝ պաշտպանութեան համար, կտտարեալ ընտանեկան հասարակական կեանք (հօր և մօր գործակցութիւն) և յարաբերական (հարեանական) հասարակական կեանք: Այս երեք հասարակական ձևերը մարդու մօտ պէտք է նկատուին որպէս հեռանք հասարակական, հոգեբանական գործունէութեան, որ աւելի ուժեղ և աւելի լիակատար է, քան որևէ կենդանու մէջ: Այս տարբեր ձևերի իմաստը բոլոր մարդիկ հաւասարապէս չեն ըմբռնում. բայց սա մի առանձին նշանակութիւն չունի: Ամենատարրական, ամենաթույլ կերպով կապակցուած հասարակութիւնները, որոնց մէջ արեան կապակցութիւնը շատ նուազ է, այնուամենայնիւ մի տեսակ ամբողջութիւն են կազմում: Համակրական զգացմունքը, որ յառաջանում է մեզ նմանների նշանակութիւնից, (էսպինաս), գուցէ ամենից լուր բացատրում է նախնական հասարակութիւնների ծագումը: Մի բան պարզ է՝ որ այս հասարակութիւնների մէջ նկատուում են ոչ միայն սեռական ֆունկցիան, բայց նաև միութիւններ և ընդհանուր գործակցութիւններ՝ բոլոր այն նպատակների համար, որոնց կարելի է հասնել միմիայն խմբերի գոյութեամբ և յարատեւութեամբ: Միթէ կարելի է կարծել, որ նախնական մարդը իրեն նմաններին պտրելու ուրիշ շարժառիթ չէ ունեցել, բայց եթէ սեռական պահանջը և օգնութեան կարօտութիւնը՝ երբ ինքը տկար է եղել: Միթէ այս կէտում նա միւս կաթնասուններից ստոր էր կանգնած: Այս դէպքում պէտք էր ենթադրել, որ նախնական մարդը, աւե-

լի երջանիկ լինելով քան քաղաքակրթուածը՝ հասարակական պաշտպանութեան կարիք չէ զգացել, և միւս կաթնասուններինց աւելի անկատար և աւելի սահմանափակ լինելով՝ համակրութեան զգացում չէ ունեցել դէպի իւր նմանները, մի զգացում, որ տարբեր է սեռական զգացումներից: Լէբբօկը, որ այս կէտում աւելի *ռէալիստ* է՝ հաստատում է, որ մարդկային հասարակութիւնների նախնական շրջաններում գոյութիւն է ունեցել անսոսնական, վայրենի ոյժը: Այս ոյժի դերը կարելի է ընդունել, բայց ո՛չ որպէս միակ զօրութիւն, այլ որպէս գործակից համակրական ձգտման այն դարաւոր ստեղծագործութեան մէջ, որ սահմանել է մարդկային յարաբերութիւնների հաստատուն ձևերը:

Սպենսէրն աւելի ընդհանուր տեսակէտից նայելով այս խնդրի վրայ՝ առարկութիւններ է անում այն տեսութեան դէմ, որի համեմատ մարդկային հասարակութիւնը յառաջանում է մի նախնական գոյգից, և մի *որոշ* նահապետութիւն է ներկայացնում (գերդաստանական հասարակութիւն, քաղաքական ֆունկցիաներով), ունենալով արուին որպէս գլխաւոր: Յիշենք այս առարկութիւնները: Նախ՝ հայրիշխանական տեսութիւնը հակառակ է մարդկային հասարակութիւնների՝ անկապակցական դրութիւնից դէպի կապակցականը և անորոշ վիճակից դէպի որոշը անցնելուն: Երկրորդ՝ հայրիշխանութիւնը ենթադրում է արական սեռի ընդհանուր տիրապետութիւնը, մենչդեռ յայտնի են բաւական դէպքեր իգական պայագատութեան (*filiation*): Երրորդ՝ նա ենթադրում է կառավարութեան գոյութիւն, մինչդեռ յայտնի են շատ հասարակութիւններ, որոնց մէջ չկան ո՛չ գլխաւորներ և ո՛չ որոշ գաղափար՝ անձնաւորութեան կառավարութեան մասին: Չորրորդ՝ այս տեսութեամբ պահանջւում է, որ քաղաքական կառավարութիւնը միայն մի հիմք ունենայ, այն է՝ հայրիշխանութիւնը, մինչդեռ քաղաքական շատ կառավարութիւններ կան, որոնց մէջ հետք անգամ չէ նկատւում հայրիշխանութեան: Օր. կան հասարակութիւններ, որոնք կառավարւում են ժողովներով, և սրանք շատ նախնական են: Հինգ-

երորդ՝ նա ենթադրում է, որ սեպհականութիւնը անսպա-
ման համայնական պէտք է լինէր. մինչդեռ անհատական
սեպհականութիւնը գոյութիւն է ունեցել սկզբից ի վեր: Վեց-
երորդ՝ նա ենթադրում է, որ կինն առհասարակ խնամակա-
լութեան տակ պէտք է լինէր. մինչդեռ յայտնի է, որ ամեն
տեղ այդպէս չէ եղել *): Վերջապէս ես էլ իմ կողմից կաւե-
լացնեմ, որ հայրիշխանութիւնը պահանջում է նախնական
հասարակութեան մի որոշ միակ ձև և այս սլայմաններում
միայն սեռական կարիքներն են գերիշխում: Բայց այս եր-
կու ենթադրութիւններն էլ հակասում են կենդանական ըն-
կերաբանութեան եզրակացութիւններին. նրանք նոյնպէս չեն
համապատասխանում այն *անձեւ* (amorphe), *անկապակից*
դրութեան,—(որ առաջ է գալիս՝ Ֆիզիքական միջավայրի
շատ միօրինակ ներգործութիւնից)—որի մէջ նկատւում են
ամենասկզբնական հասարակութիւնները:

Հասարակութիւնը հասարակութեան հակադրելով կարե-
ւի է որոշել սկզբնական հասարակական տիպը, որ միևնոյն
ժամանակ կրում է իւր մէջ անհրաժեշտ ոյժը ներքին ձըգ-
տման՝ հիմնուած համակրութեան և սիրոյ վրայ:

*) Principes de sociologie, հատ. Բ., էր. 319—331.